

Symbolism of Birds in the Stucco Decorations of Historical Houses in Mazandaran (Qajar Era) and Their Connection with Folk Beliefs: A Case Study of Shafaei House in Amol

Seyede Mahboobe Moghimnejad Hosseini ^{*1}, Seyed Mehran Moghimnejad Hosseini ²

¹. Department of Art, Islamic Azad University Qaimshahr branch, Qaimshahr, Iran

². Department of Art, Faculty of Theoretical Science Studies, Iran's University of Art, Tehran, Iran

* Corresponding Author, s.m.moghimnejad@gmail.com

ARTICLE INFO ABSTRACT

IRA, 2025

VOL. 3, Issue 1, PP, 161-184

Receive Date: 25 December 2024

Revise Date: 11 February 2025

Accept Date: 25 February 2025

Publish Date: 25 February 2025

Original Article

KEYWORDS:

symbolism; birds; stucco decoration; Shafaei House; Mazandaran; Qajar architecture; folk beliefs

Abstract: The stucco decorations of the Shafaei House in Amol stand as a remarkable example of Qajar-era architectural ornamentation in Mazandaran. Beyond their aesthetic appeal, these decorative elements are deeply intertwined with symbolic representations that reflect the beliefs and cultural narratives of the region's people. This study explores the significance of avian motifs in the stucco work of the Shafaei House and their connection to the folk traditions of Mazandaran. The research seeks to answer the following questions: What is the relationship between the bird motifs in the stucco decorations and the popular beliefs of Mazandaran? What symbolic meanings do these motifs convey, and how do they relate to the people's daily lives?

Using a qualitative approach that combines descriptive, analytical, and fieldwork-based research with historical and anthropological perspectives, this study examines the symbolic layers embedded in the avian motifs of the Shafaei House. By analyzing these symbols' spatial arrangement and artistic composition, the study sheds light on birds' broader cultural and metaphysical significance in Mazandarani folklore. The findings reveal that these motifs serve as more than just decorative elements; they function as visual metaphors, communicating messages related to nature, spirituality, and the human connection to the unseen world.

Introduction: During the Qajar period, stucco decoration evolved from earlier Safavid styles, transitioning from abstract patterns to more naturalistic designs. In Mazandaran, this artistic tradition flourished, particularly in central and eastern regions, where stucco ornamentation featured botanical, zoomorphic, and anthropomorphic motifs. Due to the region's humid climate, these decorations were predominantly used in interior spaces, though some external stucco work remains intact on historic buildings. Among the most distinguished examples of Qajar residential architecture in Mazandaran is the Shafaei House in Amol, renowned for its delicate stucco work, which prominently features avian motifs.

Bird imagery has held profound symbolic meaning across various cultures and belief systems, often representing messengers between the earthly and divine realms. In Mazandarani folklore, birds are associated with celestial beings, freedom, the human soul, and even mythological and religious narratives. This cultural perspective influenced the artistic choices made in the decoration of the Shafaei House. This study investigates how these motifs reflect and reinforce the spiritual and symbolic worldviews of the region's people. To achieve this, the research examines the historical and folkloric context of bird symbolism and its manifestation in the artistic and architectural traditions of the Qajar period.

Cite this article:

Moghimnejad Hosseini, S. M. and Moghimnejad Hosseini, S. M. (2025). Symbolism of Birds in the Stucco Decorations of Historical Houses in Mazandaran (Qajar Era) and Their Connection with Folk Beliefs: A Case Study of Shafaei House in Amol. *Interdisciplinary Researches of Art*, 3(1), 161-184. doi: 10.22124/ira.2025.29381.1044

Theoretical Framework: The Qajar dynasty, of Mongol descent, rose to prominence in Iran following their involvement in the Safavid and later Afsharid periods. With the establishment of Qajar rule, European influences in Iranian society intensified, affecting political, economic, and cultural domains. This exposure to Western artistic styles significantly impacted Qajar-era architecture, leading to a synthesis of traditional Iranian motifs with European decorative elements. This cultural exchange was particularly evident in stucco work, which became a prominent feature of Qajar-era buildings, from royal palaces to residences of the upper and middle classes.

Mazandaran's architectural heritage reflects both indigenous artistic traditions and the broader cultural shifts of the Qajar period. The Shafaei House, as a case study, illustrates how regional beliefs and artistic practices were preserved amid these influences. The stucco motifs, including birds, were not merely ornamental but carried deeper meanings that connected art, spirituality, and daily life. This study explores these interconnections, emphasizing how the depiction of birds in architectural decoration was shaped by both historical influences and local belief systems.

Findings and Analysis: The analysis of the Shafaei House's stucco decorations highlights the symbolic importance of birds in Mazandarani culture. These motifs often appear in compositions that suggest movement, interaction, or communication, reinforcing their association with metaphysical themes. In local folklore, birds are seen as intermediaries between the physical and spiritual worlds, embodying themes of transcendence, guidance, and divine connection.

Furthermore, the placement of these motifs within the architectural design of the house suggests intentionality in their symbolic messaging. The positioning of bird figures in relation to Randy returned to his normal sleep schedule in two weeks.

Other decorative elements, such as floral and geometric patterns, create a narrative that aligns with Mazandarani cosmology and belief systems. This study finds that these motifs do not merely serve an aesthetic function but reflect a cultural consciousness deeply embedded in the artistic expressions of the time.

Conclusion: This research underscores the role of avian symbolism in the stucco work of the Shafaei House in Amol, revealing how these motifs encapsulate cultural, spiritual, and mythological meanings. Birds, within this architectural context, serve as visual metaphors for themes of transcendence, freedom, and the connection between earthly and celestial realms. The findings highlight the deep interrelationship between art and folk beliefs, demonstrating that these motifs are integral to understanding the worldview of Mazandaran's people during the Qajar period.

Beyond its artistic significance, the Shafaei House stands as a valuable cultural artifact, preserving historical narratives through its intricate decorations. The study of its stucco work provides insights into the broader interplay between architecture and cultural identity, emphasizing the need for the preservation of such heritage sites. By analyzing these symbolic representations, this research contributes to a deeper appreciation of Iran's architectural and artistic legacy, offering a foundation for further studies on cultural symbolism in historical architecture.

License

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Copyright © Authors

نمادشناسی پرندگان در گچبری‌های خانه تاریخی مازندران (دوره قاجار) و ارتباط آن با باورهای عامیانه (مطالعه موردی خانه شفائی آمل)

سیده محبوبه مقیم‌نژاد حسینی^{۱*}، سید مهران مقیم‌نژاد حسینی^۲

۱. گروه هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائمشهر، قائمشهر، ایران

۲. گروه هنر، دانشکده مطالعات علوم نظری، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران

* نویسنده مسئول: s.m.moghimnejad@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۱۴۰۴ دوره ۳، شماره ۱، صفحات ۱۶۱-۱۸۴ تاریخ دریافت: ۵۵ دی ۱۴۰۳ تاریخ بازنگری: ۲۳ بهمن ۱۴۰۳ تاریخ پذیرش: ۰۷ اسفند ۱۴۰۳ تاریخ انتشار: ۰۷ اسفند ۱۴۰۳	گچبری‌های خانه شفائی آمل از نمونه‌های برجسته معماری دوره قاجار در مازندران است که لایه‌های نمادینی فراتر از زیبایی ظاهری را در بر دارد. این تزیینات نه تنها جلوه‌ای از هنر و زیبایی‌شناسی آن دوره است، بلکه در پیوند با نشانه‌ها و نمادهایی از دنیای باطنی و باورهای مردم مازندران است. این پژوهش در تلاش است تا به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد: چه ارتباطی میان نقش‌مایه پرندگان در گچبری‌های خانه شفائی آمل و باورهای عامیانه مازندران وجود دارد؟ نمادهای پرنده حاوی چه مفاهیمی است و نقش آن در زندگی روزمره مردم چیست؟ پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی و با بهره‌گیری از تجزیه و تحلیل کیفی به بررسی نمادشناسی نقش‌مایه پرندگان در گچبری‌های خانه شفائی آمل و ارتباط آن با باورهای عامیانه مازندران می‌پردازد. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که تحلیل دقیق نمادشناسی پرندگان در گچبری‌های خانه شفائی آمل و موقعیت مکانی و ترکیب‌بندی متنوع پرندگان در گچبری‌ها، نشانگر اهمیت جایگاه پرندگان در باورهای عامیانه مردم مازندران است که فراتر از موجودات طبیعی، حامل پیام‌ها و نمادهای عمیقی هستند و به ابعاد مختلف زندگی انسان از جمله طبیعت، روحانیت و ارتباط با جهان ماوراء اشاره دارند. این پژوهش نه تنها به غنای دانش در حوزه هنر و معماری ایرانی - اسلامی می‌افزاید بلکه به درک و شناخت بهتر از باورهای عامیانه و فرهنگ مردم مازندران نیز کمک می‌کند.

مقاله پژوهشی

کلیدواژه‌ها: نمادشناسی، پرندگان، گچبری خانه شفائی آمل مازندران، دوره قاجار، باورهای عامیانه

ارجاع به این مقاله: مقیم‌نژاد حسینی، سیده محبوبه و مقیم‌نژاد حسینی، سید مهران. (۱۴۰۳). نمادشناسی پرندگان در گچبری‌های خانه تاریخی مازندران (دوره قاجار) و ارتباط آن با باورهای عامیانه (مطالعه موردی خانه شفائی آمل). پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۳(۱)، ۱۶۱-۱۸۴. doi: 10.22124/ira.2025.29381.1044

مقدمه

تزئینات گچبری دوره قاجار در مازندران، به‌ویژه در آمل، تحت‌تأثیر دوره صفوی با تحولات قابل‌توجهی همراه بوده است. این نقوش تزئینی که شامل اشکال گیاهی، حیوانی، پرندگان و انسان‌ها می‌شود، بیشتر در نمای داخلی خانه‌ها به دلیل رطوبت بالا استفاده شده است. یکی از برجسته‌ترین نمونه‌ها، خانه شفائی در آمل است که با گچبری‌های پیچیده و دقیق خود نمایانگر هنر دوره قاجار است. در این خانه، پرندگان به‌عنوان نمادهایی آسمانی و پیام‌آور در بسیاری از باورهای مازندران، جایگاه ویژه‌ای دارند. هدف این پژوهش بررسی ارتباط میان نماد پرندگان در گچبری‌های خانه شفائی و باورهای عامیانه مردم مازندران است. ابتدا، نمادشناسی پرندگان در گچبری‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس با استفاده از منابع تاریخی، فولکلوریک و مردم‌شناسی، به معانی این نمادها پرداخته می‌شود. در نهایت، نتایج نشان می‌دهند که باورهای مذهبی و فرهنگی مردم منطقه بر نحوه تصویرگری پرندگان در این تزئینات تأثیر گذاشته است. این تحقیق می‌تواند به درک عمیق‌تری از جهان‌بینی و فرهنگ مردم مازندران در دوره قاجار کمک کرده و در حفظ و پاسداری از میراث فرهنگی این منطقه مؤثر باشد. همچنین، نتایج آن می‌تواند به‌عنوان الگویی برای مطالعات مشابه در دیگر مناطق ایران به‌کار رود.

پیشینه تحقیق

بنابر بررسی‌های انجام‌شده، پژوهش‌هایی که معطوف به نمادپردازی نقش‌مایه پرندگان در گچبری‌های خانه‌های تاریخی مازندران صورت پذیرفته به شرح زیر است. مقاله «خوانش مضامین و تحلیل نقوش گچبری مسکن بومی دوره قاجار در آمل مطالعه موردی خانه شفائی و مهدی پاشا سلطان محمد» (Bathae et al., 2022) بیان می‌دارد گچبری دوره قاجار از بهترین نمونه‌های تزئینات وابسته به مسکن عمومی در شهر آمل است. با توجه به ارزش تاریخی این نقوش بی‌توجهی و آسیب‌های وارده به آن جبران‌ناپذیر بوده و پژوهش بر آن ضرورت دارد. تخریب و فرسایش و عدم توجه و مرمت تزئینات از سویی لزوم انجام تحقیق، تعیین و منشأ شکل‌گیری و نقش عوامل مختلف اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. در این تحقیق بین نقوش این دو بنا نقش سرو در گچبری و نقاشی سرو روی گچ و آهک‌بری تشابهاتی وجود دارد ولی بین نقوش برجسته گچبری تشابهات عمده‌ای مشاهده نمی‌شود. در این تحقیق نگارندگان گرچه به نمادپردازی پرندگان نپرداخته‌اند، اما با مقایسه نقوش گچبری خانه‌های شفائی و مهدی پاشا سلطان، نمادهای متنوع و پیچیده در معماری مسکونی قاجار را آشکار کرده‌اند. مقاله «بررسی خانه‌های قاجاری شهر قم نمونه موردی خانه شاکری شهر قم» (Momeni et al., 2015) با توجه به بررسی‌های انجام‌شده اشاره می‌کند که در دوره قاجار گرایش هنرمندان کاملاً طبیعت‌گرایانه بود و با

تأثیرپذیری از غرب و طبیعت کاشی‌های گلدانی با جزئیات و ریزه‌کاری‌های بیشتر را در تزئینات نشان می‌دهند؛ هرچند این پژوهش به طور مستقیم مرتبط با نمادپردازی پرندگان در خانه‌های تاریخی مازندران نیست، اما برای آگاهی از هنر قاجار و طبیعت‌گرایی مرتبط با آن مفید است. مقاله «بررسی تاریخی نقوش گچبری خانه شفائی آمل از دیدگاه تاریخی» (Masoudi Amin & Javadi, 2016) بیان می‌دارد که سابقه تاریخی نقوش گیاهی گچبری‌های این بنا به گچبری‌های اروپا برمی‌گردد. نتایج حاصل از پژوهش ایشان نشان می‌دهد که هنر گچبری در دوره قاجار تحت تأثیر واردات فرهنگی به سمت و سوق هنر اروپا کشیده شده است اما هنرمندان در آن دوره سعی نموده‌اند تا عناصر ایرانی و اروپایی را با هم تلفیق کنند. در مقاله‌ای با عنوان «بررسی خانه‌های قاجاری قریشی و شفاهی» (Gharakhani, 2016) این دو بنا را از لحاظ موقعیت جغرافیایی، تاریخ معماری و مصالح شناسی و معرفی فضاها بررسی شده است. نتایج حاصل از پژوهش ایشان نشان می‌دهد که معماران این دو بنا بسیار خبره و آگاه به شرایط اقلیمی در منطقه بوده‌اند و این دو بنا را با رعایت اصول حاکم بر فرم معماری منطقه مسکونی معتدل خیزی احداث کرده‌اند. در مقاله‌ای با عنوان «عناصر گرافیکی نقوش تزئینی درخت در خانه‌های قاجار آمل» (Shojaei, 2010) نویسندگان نقش درخت را به عنوان بارزترین نقش در خانه‌های قاجاری آمل بررسی کرده‌اند. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که نقوش مورد مطالعه در پژوهش ایشان این قابلیت را دارند که در گرافیک امروزی نقش جدیدی رو برعهده گیرند و میان سنت پیشین و گرافیک امروزی پیوندی برقرار کنند. با توجه به بررسی‌های انجام شده در پژوهش حاضر، می‌توان بیان کرد مطالعات پیشین محققان نشانگر اهمیت بالای نمادپردازی در معماری سنتی ایران، به‌ویژه در دوره قاجار است. با این حال، خلاءهایی در بررسی نمادپردازی پرندگان در گچبری خانه‌های تاریخی مازندران قابل مشاهده است و پژوهش جامعی در نمادشناسی پرندگان در گچبری خانه‌های تاریخی مازندران و ارتباط آن با باورهای عامیانه این منطقه انجام نشده است. از این رو می‌توان بیان کرد مطالعات صورت‌گرفته از سوی صاحب‌نظران عمدتاً بر جنبه‌های کلی تزئینات گچبری و مقایسه با سایر عناصر تزئینی است.

روش پژوهش

در این پژوهش، از روش‌های توصیفی، تحلیلی و تطبیقی استفاده خواهد شد. ابتدا، گچبری‌های خانه شفائی آمل به دقت بررسی و تحلیل خواهند شد. سپس، نمادهای پرندگان به کاررفته در این گچبری‌ها شناسایی و طبقه‌بندی می‌شوند. در مرحله بعد، با استفاده از منابع تاریخی، فولکلوریک و مردم‌شناسی مازندران، معانی و مفاهیمی که به این نمادها نسبت داده می‌شود، مورد بررسی و ارزیابی قرار خواهد گرفت. در نهایت، با مقایسه این یافته‌ها با باورهای عامیانه

مازندران، ارتباط میان نمادشناسی پرندگان و باورهای عامیانه مردم این خطه مشخص می‌شود.

خانه تاریخی مازندران در دوره قاجار (خانه شفائی آمل)

ایل قاجار با ریشه‌های مغولی، پس از حمایت از صفویه و نقش‌آفرینی در دوران نادرشاه افشار، به قدرت رسید. با آغاز حکومت قاجار، نفوذ فزاینده اروپا در ایران، تقابل «سنت» و «تجدد» را در عرصه‌های فرهنگی و هنری تشدید کرد (Mojabi, 2009, 7). این تأثیرات در معماری، به‌ویژه در تزئینات گچبری، با الهام از عناصر غربی در نماهای بیرونی و داخلی بناها، از جمله سنتوری‌ها، ستون‌ها، و پنجره‌های ارسی نمود یافت (Manochehri, 2000, 105). خانه شفائی آمل، از برجسته‌ترین نمونه‌های این تحول در مازندران، با تلفیق سبک اصفهانی و نوآوری‌های قاجاری، جایگاه ویژه‌ای دارد. این بنا متعلق به حاج آقا عباس شفائی (اوایل قاجار، سده ۱۳ ه.ق) و واقع در محله نیای آمل است. با پلان مستطیل‌شکل و دو حیاط شمالی-جنوبی، ساختاری برون‌گرا دارد که نمای اصلی آن رو به خیابان است. استفاده از هنرمندان اصفهانی در ساخت، بر پیوند فرهنگی مازندران و مرکز ایران تأکید می‌کند (گزارش میراث فرهنگی). خانه در دو طبقه طراحی شده است: طبقه همکف با پنج اتاق که بخش عمومی بنا را تشکیل می‌دهد و طبقه بالا شامل یک اتاق ارسی و دو اتاق سه‌دری که به عنوان فضای خصوصی در نظر گرفته شده‌اند. تزئینات گچبری، به‌ویژه در طبقه دوم، شامل نقوش اسلیمی، پرندگانمانند طوطی، ققنوس و قرقاول در دو طرف پنجره‌های ارسی است. ستون‌های گچبری‌شده در طاق‌نماهای شرقی، پنجره‌های طاقی گره‌چینی با مکانیزم کشویی، و نقاشی‌های درخت سرو که از نمادهای دوره قاجار محسوب می‌شود، در اضلاع شمالی و جنوبی خانه دیده می‌شوند. سقف سفالی با نورگیرهای مشبک و گچبری‌های سقف، همزیستی کارکرد و زیبایی‌شناسی را نشان می‌دهند. خانه شفائی آمل، با حفظ هویت سنتی در پلان و تلفیق نوآوری‌های تزئینی قاجاری، بازتابی از تعامل ایران با تحولات جهانی است. این بنا نه تنها به عنوان میراث معماری، بلکه به عنوان سندی تاریخی از تقابل سنت و مدرنیته، شایسته مطالعات عمیق‌تر است (تصاویر ۱ تا ۴).

شکل ۱. دسترسی‌های اطراف خانه شفایی (میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی) شکل ۲. مشخصات بنا (URL1)

شکل ۳. نمای بیرونی خانه شفایی آمل (عکس: نگارندگان) شکل ۴. تزئینات گچبری نمای بیرونی خانه شفایی (عکس: نگارندگان)

ارتباط نمادشناسی پرندگان با باورهای عامیانه مازندران در گچبری‌های خانه شفایی

نمادشناسی پرندگان در گچبری‌های خانه شفایی آمل، به عنوان یکی از شاهکارهای معماری قاجار در مازندران، دریچه‌ای به باورهای عمیق فرهنگی این منطقه است. پرندگان، با نمادهایی همچون آزادی، روح و پیوند با عالم بالا، همواره در هنر ایرانی جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند. این پژوهش با بررسی نقش پرندگان در گچبری‌های این خانه، ارتباط آن‌ها را با باورهای عامیانه مردم مازندران، مانند تقدس طبیعت و مفاهیم ماورایی، واکاوی می‌کند. یافته‌ها نه تنها درک ما را از ارزش‌های فرهنگی مازندران عمق می‌بخشد، بلکه به عنوان الگویی برای مطالعات آینده در نمادشناسی معماری شمال ایران، به ویژه در بافت بومی - مذهبی منطقه، کاربرد دارد. چنین تحقیقاتی نشان می‌دهد چگونه هنر معماری می‌تواند بازتاب‌دهنده جهان بینی یک جامعه باشد.

۱- تصویر پرنده سیدزیاک (اتاق مهمان شرقی)

در شمال ایران، به‌ویژه استان مازندران، با توجه به تنوع زیستی غنی و حضور پرندگان بومی متنوع، این پرندگان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی در معماری داخلی خانه‌ها مورد توجه قرار گرفته‌اند. استفاده از نقوش پرندگان در این منطقه، فراتر از یک عنصر تزئینی صرف، بیانگر تعامل عمیق انسان با طبیعت و نمادی از مفاهیم فرهنگی و اعتقادی مردم این منطقه است. خانه تاریخی شفائی آمل، به‌عنوان یکی از نمونه‌های بارز معماری قاجار در این منطقه، جایگاه نقش‌مایه‌های متنوعی از پرندگان از جمله پرنده‌ای به نام «سیدزیاک» است.

گچبری به‌کاررفته در اتاق مهمان خانه شفائی آمل با نقش پرنده‌ای به نام خروس‌کولی یا سیدزیاک به زبان مازندرانی تزئین شده است. این پرنده به‌واسطه کاکل باریک و دراز سیاه رنگ و بال‌های نسبتاً گرد با روتنه‌های سیاه با جلای سبزش به‌آسانی قابل شناسایی، است (Mansoori, 2008, 33-34). این پرنده چون روی سر پری برآمده دارد (به‌تعبیر مازندرانی‌ها جد یا کاکل) به‌نوعی آن را نظرکرده یا مرتبط با اهل بیت می‌داند. اگر به‌نام مازندرانی سیدزیاک دقت شود کلمه سید به زیاک چسبیده و بیانگر همین امر مهم است که این پرنده به‌نوعی در میان پرندگان دیگر نظرکرده ائمه اطهار است. از همین رو در باور عامه مردم مازندران این پرنده دارای جد یا کاکل است. این باور براساس پری که به‌صورت تاج روی سر سیدزیاک وجود دارد متبادر شده است. از این رو سیدها (منتسبین به اهل بیت) در گذشته‌های نه‌چندان دور و در موارد معدود در سال‌های اخیر چنانچه می‌خواستند موی سرشان را کوتاه کنند، یک دسته از موی جلوی سر یا وسط سرشان را به‌عنوان نشانه سید بودن و مرتبط و منتسب دانستن خود به آل پیامبر نمی‌تراشیدند و همچنان دست‌نخورده باقی می‌ماند و بلند می‌شد تا جایی که آن را می‌بافتند (Bagheri Hamidabadi, 2011, 152-154). از این رو سیدزیاک نزد مردم مازندران از ارزش و احترام به‌سزایی برخوردار بوده است، چنانچه این پرنده را شکار کنند سرش را نمی‌خورند و بعد از ذبح سر پرنده را با احترام در خاک دفن می‌کنند و شکار آن به‌دلیل اعتقادات مذهبی مذموم شمرده می‌شود (شکل ۵). این عمل نمادی از تقدس این پرنده در باورهای مردمی است. وجود نقش سیدزیاک در معماری سنتی مازندران، نشان‌دهنده ارتباط عمیق بین انسان و طبیعت و همچنین بین باورهای مذهبی و زندگی روزمره مردم این منطقه است. این نقش‌مایه، علاوه بر زیبایی بصری، حاوی مفاهیمی عمیقی از هویت فرهنگی و اعتقادات مردم مازندران است. نقش برجسته پرنده سیدزیاک در اتاق مهمان خانه شفائی آمل، نمونه‌ای بارز از کاربرد نقوش پرنده در معماری داخلی دوره قاجار است. این نقش که با ظرافت و دقت خاصی در کادربندی منظم و با استفاده از تکنیک گچبری نیمه‌برجسته اجرا شده، از لحاظ ترکیب‌بندی و مضمون، ویژگی‌های منحصر به فردی دارد که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

شکل ۵. نقش مایه گچبری پرنده سید زیاک در اتاق مهمان خانه شفائی (عکس: نگارندگان)

- تلفیق نقوش گیاهی و پرنده: هنرمند برای دست‌یابی به یک ترکیب بصری زیبا و پویا، نقوش گیاهی و پرنده را با آگاهی کامل از نظم بصری و جایگاه آنان در باور عامیانه مردم با هم تلفیق کرده است. این ترکیب، علاوه بر ایجاد زیبایی بصری، نمادی از ارتباط انسان با طبیعت و چرخه حیات است.

- تکرار ریتمیک: تکرار مکرر و منظم نقش مایه پرنده در کادر، ایجاد یک ریتم بصری قوی می‌کند که بر اهمیت و جایگاه ویژه این پرنده در باورهای عامیانه مردم تأکید دارد. این تکرار، علاوه بر ایجاد حس نظم و هماهنگی، به تقویت بار معنایی نقش نیز کمک کرده است.

- تکنیک گچبری نیمه برجسته: استفاده از تکنیک گچبری نیمه برجسته، به نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در بستر اجرایی، عمق و حجم بخشیده و آن را از سطح دیوار جدا کرده است. این تکنیک، به مخاطب امکان می‌دهد تا با جزئیات بیشتری به بررسی نقش بپردازد و از زیبایی‌های آن لذت ببرد.

- ترکیب‌بندی افقی و متقارن: در ترکیب‌بندی تزئینات گچبری اتاق مهمان خانه شفائی، ترکیب افقی و متقارن نقش‌مایه‌ها، القاء‌کننده حس آرامش و تعادل است. این نوع ترکیب‌بندی، در معماری سنتی ایران بسیار رایج بوده و نماد نظم و هماهنگی کیهانی است.

- فاقد رنگ: عدم استفاده از رنگ در این نقش و سادگی و صراحت آن، بر جزئیات و بافت گچبری تأکید کرده و به آن جلوه‌ای کلاسیک با حفظ هویت و اصالت بخشیده است.

در پژوهش‌های پیشین پیرامون گچبری‌های خانه شفائی آمل، به‌کرات به تصویر پرنده‌ای با تاج و پرهای گشوده مواجه خواهیم شد که به اشتباه به طاووس نسبت داده شده است. با انجام بررسی‌های دقیق‌تر بر روی این تصاویر و تطبیق آنها با منابع معتبر جانورشناسی، مشخص شد که پرنده موردنظر، با توجه به ویژگی‌های مورفولوژیک و نمادین آن، با گونه‌ای متفاوت به نام سید زیاک تطابق بیشتری دارد. این برآیند، علاوه بر تصحیح یک اشتباه رایج در مطالعات پیشین،

ابعاد جدیدی را در تحلیل نمادین گچبری‌های خانه شفائی و ارتباط آن با فرهنگ و باورهای مردم منطقه گشوده است.

۲- نقش‌مایه کبوتر (حاشیه دیوار شرقی)

از زمان‌های کهن مردم به بعضی حیوانات یا پرندگان نگاه تقدس‌آمیزی داشته‌اند و آنها را بت یا توتم خود قرار می‌دادند. در خاور نزدیک معمولاً کبوتر با هر نام دیگری که معرف او باشد، مانند الهه باروری و حاصل‌خیزی نامیده می‌شد. پرنده و به‌ویژه کبوتر، اغلب بر عشق دلالت می‌کند و نیز توصیف الهه حاصل‌خیزی و باروری است. در کیش‌های «دوموزی» و «آدونیس» این الهه در نقش مادری ظاهر می‌شود که در سرتاسر دوران اسارت برای فرزندش در زیرزمین، مرثیه‌سرایی می‌کند و به آنجا فرود می‌آید تا او را از مرگ برهاند. کبوتر، به‌عنوان نمادی از صلح، پاکی و پیام‌آوری در بسیاری از فرهنگ‌ها، از جمله در فرهنگ عامه مازندران نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. این پرنده در هنرهای تزئینی و معماری این منطقه، به‌ویژه در گچبری‌های خانه‌های تاریخی، به‌وفور دیده می‌شود.

در تصویر گچبری ضلع شرقی خانه شفائی آمل، نقش کبوتر به‌عنوان نمونه‌ای برجسته از طراحی واقع‌گرایانه در هنر گچبری ایرانی به‌وضوح نمایان است. این نقش نیم‌برجسته، در حاشیه تزئینی گچبری و به‌طور افقی در کنار نقش گل‌های ترنج قرار گرفته است. تصویر کبوتر با طراحی بدنی نزدیک به واقعیت، به‌ویژه در جزئیات خطوط نرم و روان آن، نشان از دقت و توجه به بازآفرینی طبیعت دارد. قرارگیری متعادل و هماهنگی این نقش در کنار گل‌های ترنج، همراستا با اصول طراحی کلاسیک ایرانی، به‌ویژه توازن و هماهنگی در ترکیب‌بندی، را به‌خوبی جلوه‌گر می‌کند. این ترکیب، نه‌تنها از نظر زیبایی‌شناسی جذاب است، بلکه بیانگر هماهنگی میان عناصر طبیعی و هنری در آثار گچبری است که در آن با استفاده از الگوهای طبیعی، انسجام و ترتیب ویژه‌ای به کل اثر بخشیده شده است. ویژگی متمایز این نقش برجسته گچبری، به‌ویژه در شیوه تزئین آن، در تضاد و تقارن منحصربه‌فرد میان دو کبوتر و استفاده از تکنیک‌های مختلف برجسته‌سازی و کنده‌کاری نهفته است. در این اثر، دو کبوتر در دو طرف گل ترنج قرار دارند؛ یکی به‌صورت نیم‌برجسته و دیگری به‌صورت فرورفته (کنده‌کاری در پس‌زمینه) تزئین شده است. این ترکیب از تکنیک‌های نیم‌برجسته و کنده‌کاری، نه‌تنها به ایجاد عمق و لایه‌بندی در سطح اثر کمک کرده بلکه باعث افزایش پیچیدگی بصری و جذابیت آن می‌شود. تقارن و تضاد این دو شیوه تزئینی، به‌ویژه در کنار هم قرارگرفتن کبوترها، یک هماهنگی بصری متقارن ایجاد کرده است که بینندگان را به تأمل در توازن و حرکت به درون اثر ترغیب می‌کند. این شیوه تزئین در دو گل ترنج که در انتهای هر یک از حاشیه‌ها قرار دارند نیز مشاهده می‌شود. در این گل‌ها، مشابه با کبوترها، تضاد میان

برجستگی و فرورفتگی، به طور هماهنگ و دقیق، الگوی تزئینی را تقویت کرده و بر تأثیر بصری و جذابیت اثر می‌افزاید. ترسیم آگاهانه این نقوش، به ویژه در ضلع شرقی گچبری‌های خانه شفائی آمل، نه تنها زیبایی بصری اثر را تقویت کرده، بلکه چشم‌اندازی دلنواز و هماهنگ برای مخاطب ایجاد می‌کند. این هماهنگی، از یک سو، ثبات و تعادل ترکیب‌بندی متقارن را تضمین می‌کند و از سوی دیگر، از طریق خطوط منحنی و پویای نقوش تزئینی و نرمش طبیعی بدن کبوتر، جذابیت و حرکت بصری را به نمایش می‌گذارد (شکل ۶).

شکل ۶. نقوش تزئینی کبوتر در حاشیه دیوار شرقی خانه شفائی (عکس: نگارندگان)

در ادبیات شفاهی مازندران بخش شعر عامیانه حضور کبوتر ملموس بوده، نماد پیک است و نقش پیغام‌رسان را بازی می‌کند که به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

کوثر سرسیو خال خالی گردن اتا پیغوم دارمه بور می وطن کهو آسمون ابر بهینه ذبیح پهلوون ببر به حیطة

کبوتر، پرنده‌ای است که با لطافت و وابستگی‌اش، نمادی از محبت بی‌قید و شرط است. در فرهنگ مازندران، این پرنده زیبا، اغلب برای توصیف رابطه صمیمانه پدر و دختر به کار می‌رود. عبارت «کوثر بابا» (کبوتر بابا) که در این منطقه رایج است، نشان از وابستگی عمیق و محبتی است که دختر برای پدر قائل است. این وابستگی، شبیه به علاقه‌ای است که فرد به یک کبوتر احساس می‌کند؛ علاقه‌ای که در نوازش پره‌های نرم او و نزدیک کردنش به صورت، نمود پیدا می‌کند.^۱

با این حال، این رابطه لطیف، گاهی می‌تواند با تلخی آمیخته شود. شعر مرحوم نظام شکارچیان، که گلایه‌ای دردناک از سوی دختری است که به اجبار به ازدواج ناخواسته‌ای تن داده، به خوبی این تضاد را نشان می‌دهد. سطرهای «مگه من اطلس خارا نبودم؟ مگه من کوثر بابا نبودم؟» بیانگر این نکته است که دختر، خود را نه تنها عضوی از خانواده، بلکه موجودی لطیف و آسیب‌پذیر می‌داند که به محبت پدرش نیاز مبرم دارد (Bagheri Hamidabadi, 2011, 122-123).

۳- نقش مایه کلاغ (حاشیه دیوار اتاق شرقی)

در میان نقش‌مایه‌های ظریف و پیچیده گچبری‌های خانه شفائی آمل، تصویر کلاغ با بار معنایی غنی و نمادین خود، توجه هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. ایرانیان باستان، کلاغ را پرنده‌ای با

معانی پیچیده می‌دیدند. از یک‌سو، به دلیل هوش و زیرکی‌اش تحسینش می‌کردند و از سوی دیگر، به آن با دیده تردید و احتیاط می‌نگریستند (Bahar, 2001, 152). خداوند در قرآن کریم نام کلاغ را در آیه ۳۱ سوره مائده دوبار ذکر فرموده و وجود او را موجب عبرت و تنبیه قابیل که برادرش هابیل را کشت قرار داده است؛ آنجاکه می‌فرماید: «آنگاه پس از این گفت وگو (هوای) نفس او را بر کشتن برادرش ترغیب نمود تا او را به قتل رساند و بدین سبب از زیانکاران عالم گردید» (Sheikhi, 2016, 123).

رنگ سیاه زاغ، علاوه بر تداعی زشتی و تاریکی، در تضاد با روشنایی و زیبایی است که اغلب به بلبل و دیگر پرندگان خوش‌آواز نسبت داده می‌شود. جناس زاغ با «مازاغ» در قرآن، که به معنای گمراهی و کج‌روی است، این نماد را با مفاهیمی اخلاقی و دینی پیوند می‌دهد. در بررسی گچبری‌های ظریف و زیبای خانه شفائی آمل، نقش‌مایه کلاغ که در ضلع شرقی این بنای تاریخی به چشم می‌خورد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (شکل ۷).

شکل ۷. تصویر کلاغ در حاشیه دیوار اتاق شرقی (عکس: نگارندگان)

تصویر ارائه‌شده، نمونه‌ای بارز از هنر گچبری در دوره قاجار و به‌ویژه در بناهای تاریخی شهر آمل است. این نقش‌مایه که بر روی ضلع شرقی خانه شفائی آمل اجرا شده، دارای ظرافت و زیبایی خاصی است و نشان از مهارت بالای هنرمندان آن دوره دارد. عناصر تشکیل‌دهنده ترکیب‌بندی موردنظر متشکل از دو کلاغ به صورت قرینه در دو طرف نقش‌مایه است. این پرندگان با جزئیات بال‌ها، منقار و پاها به صورت برجسته حجاری شده‌اند.

در قسمت مرکزی نقش‌مایه، یک گل یا بوته به صورت آینه‌ای تکرار شده است، این عنصر با خطوط ظریف و منحنی شکل طراحی شده است. زمینه تصویر فوق صاف و یکدست است و به عنوان بستری برای برجسته‌سازی عناصر دیگر عمل می‌کند. در هنر ایرانی، کلاغ گاهی به عنوان نمادی از شاعران و اندیشمندان به کار رفته است. گل و بوته به کاررفته در این گچبری به‌طور کلی نماد زیبایی، زندگی و زایش هستند. در هنر اسلامی، گل و بوته اغلب با بهشت و عالم بالا مرتبط دانسته می‌شود.

علاوه بر آنچه بدان اشاره شد با کاوش در منابع و بازخوانی روایت‌های شفاهی و مکتوب، می‌توان به درکی عمیق‌تر از اهمیت کلاغ در ذهن و باور مردم مازندران دست یافت. حضور این پرنده در اسطوره‌ها، در نقش میانجی میان جهان‌های مختلف یا حامل پیام‌های سرنوشت‌ساز، بازتاب‌دهنده نقش او در باورهای مردم است. در فرهنگ مازندران، کلاغ سیاه، نماد خبر است اما ماهیت آن خبر نامعلوم است. این‌گونه برداشت می‌شود که خبری در راه است، ولی مشخص نیست که این واقعه خوشایند است یا ناخوشایند، هرچند احتمال خیر بودن آن بیشتر است.^۲ از سوی دیگر، کلاغ ابلق (سفید و سیاه) نماد خبر ناخوشایند تلقی می‌شود که مردم با هو کردن و دنبال کردن، سعی در دور کردن آن دارند. اگر کلاگی بر بام خانه‌ای بنشیند و قارقار کند یا از بالای سر کسی عبور کند و قارقار کند، باور بر این است که تا ساعات آینده یا نهایتاً تا فردا برای اهل آن خانه یا آن فرد خبری خواهد رسید. نگرانی شنونده در چنین موقعیتی این است که نکند این خبر ناخوشایند باشد. به همین دلیل، در پاسخ به صدای کلاغ، با صدای بلند می‌گویند: «خیر، خیر». در فرهنگ مازندران، کلاغ نماد زیرکی و احتیاط نیز به‌شمار می‌آید. داستانی نقل شده است که روزی کلاگی به جوجه‌اش گفت: «فرزندم، هرگاه انسانی را دیدی که سنگی در دست دارد، فوراً فرار کن، زیرا او قصد آسیب‌رساندن به تو را دارد». جوجه کلاغ در پاسخ گفت: «اگر سنگ در دستانش هم نباشد، باز هم فرار می‌کنم، زیرا ممکن است سنگ در جیبش پنهان باشد».^۳ این حکایت نشان‌دهنده عمق هوشیاری و دوراندیشی است که به کلاغ نسبت داده می‌شود و بر اهمیت احتیاط در مواجهه با خطرات احتمالی تأکید دارد (Binai, 2003, 92).

۴- شانه به سر، هُدهُد (نقش تزئینی دور آئینه دیوار اتاق مهمان شرقی)

هُدهُد در آثار عرفانی به منزله راهنمای روحانی است. او تاجی بر سر دارد و به دلیل دارا بودن آن از دیگر پرندگان متمایز می‌شود و به واسطه آن راهبر شناخته می‌شود. هدهد اسطوره چندین ملت است؛ با پشتیبانی غنی که در رأس آن اسلام و عرفان قرار دارد، به خصوص آنکه در جنبه عرفانی هدهد پیشرو و مرشد است و هادی و رهبری همچون سلیمان به او نظر دارد (Riyazi, 2007, 333-334). هُدهُد پیام‌آور شادی، عشق، وصل و رهایی از بند هوا است، این پرنده نمادی از سالکی که در راه حق است که لطف خاص و جذبه خداوند بر وی سایه افکنده و به دلیل درایت ذکاوت و بصیرت خویش تاجی از علم و معرفت بر سر او نهاده شده تا ظرفیت درک و کشف حقیقت اسرار الهی را بیابد.

نقش مایه هدهد در تزئینات گچبری خانه شفایی آمل، نمونه‌ای برجسته از هنر تزئینی ایرانی است که در بخش پیرامونی آئینه دیوار اتاق مهمان شرقی جای گرفته و جلوه‌ای بی‌بدیل به این بنا بخشیده است (شکل ۸).

شکل ۸. نقش‌مایه شانه به سر در دور آینه دیوار اتاق مهمان (عکس: نگارندگان)

ویژگی‌های بصری:

نقش‌مایه هدهد: دو هدهد به صورت روبه‌رو و در تعامل با یکدیگر طراحی شده‌اند. جزئیات ظریف در حالت بدن، بال‌ها و منقار این پرندگان، ظرافت و زیبایی طبیعی آن‌ها را به نمایش می‌گذارد.

گیاهان و گل‌ها: فضای اطراف تصاویر هدهد با گیاهان و گل‌هایی تزئین شده است که به شکلی طبیعی و روان طراحی شده‌اند. این عناصر علاوه بر ایجاد زیبایی بصری، به عنوان پرکننده فضا نیز عمل می‌کنند.

زمینه: زمینه صاف و ساده طراحی شده که باعث برجسته‌تر شدن تصاویر هدهد و گیاهان می‌شود و تمرکز بصری را بر عناصر اصلی قرار می‌دهد.

نمادشناسی: در فرهنگ‌های مختلف، هدهد نماد پیام‌آوری، دانایی و هوش است. در برخی اساطیر، این پرنده به عنوان موجودی مقدس و واسطه‌ای میان انسان و خداوند شناخته می‌شود. گیاهان نمادی از زندگی، رشد و تجدید حیات هستند و به اثر حس‌پویایی و نشاط می‌بخشند. ترکیب هدهد و گیاهان، بازتاب‌دهنده ارتباط عمیق انسان با طبیعت و جهان هستی است و معنای وحدت و هماهنگی را به ذهن متبادر می‌کند. نقش‌مایه هدهد، با ترکیب هنرمندانه عناصر طبیعی و نمادین، غنای هنری و معنوی خانه شفایی را دوچندان کرده و توجه بیننده را به خود جلب می‌کند. نقش‌مایه گچبری هدهد در خانه شفایی آمل یکی از نمونه‌های برجسته هنر ایرانی است که اهمیت آن در ابعاد مختلفی قابل تحلیل است:

۱. **نمونه‌ای از هنر اصیل ایرانی:** این اثر گچبری، با ظرافت و دقتی بی‌نظیر، نمودی از هنر والای ایرانی به‌شمار می‌آید. مهارت و خلاقیت هنرمندان ایرانی در خلق این نقش‌مایه، نمایانگر ذوق و دانش آنان در ترکیب زیبایی‌شناسی و تکنیک‌های هنری است.

۲. **هویت بخشی به بنا:** نقش‌مایه هدهد نه تنها به عنوان یک عنصر تزئینی در ساختار خانه شفائی حضور دارد، بلکه نقشی اساسی در هویت بخشی به این بنا ایفا می‌کند. این نقش، ویژگی منحصر به فردی به معماری خانه می‌بخشد و آن را از سایر بناها متمایز می‌سازد.

۳. **نماد ارتباط انسان و طبیعت:** با بهره‌گیری از نمادهایی چون هدهد و عناصر گیاهی، این نقش‌مایه ارتباط عمیق انسان با طبیعت و جهان هستی را به تصویر می‌کشد. هدهد، به عنوان نمادی فرهنگی و معنوی، در کنار گیاهان، مفاهیمی از حیات، طبیعت و هماهنگی با محیط زیست را تداعی می‌کند.

۴. **ترکیب زیبایی و معنا:** این اثر هنری، فراتر از یک تزئین صرف، دارای لایه‌های معنایی عمیقی است که مفاهیمی همچون طبیعت، زندگی و جایگاه انسان در جهان را منعکس می‌کند. چنین ترکیبی از زیبایی بصری و محتوای غنی، آن را به یک شاهکار ماندگار تبدیل کرده است.

بنابراین می‌توان بیان کرد نقش‌مایه گچبری هدهد در خانه شفائی آمل، به عنوان نمادی از هنر و فرهنگ ایرانی، اهمیت والایی دارد. این اثر نه تنها بازتابی از خلاقیت و مهارت هنرمندان ایرانی است، بلکه به عنوان پلی میان گذشته و حال، مفاهیم عمیقی از ارتباط انسان با طبیعت و جهان را به نمایش می‌گذارد.

هدهد در باورهای عامیانه مردم مازندران

شانه به سر (هدهد)، پرنده‌ای از راسته سبزقبایان و خانواده هدهدها است که به طور گسترده در زیستگاه‌های متنوعی یافت می‌شود. در ایران، تنها یک گونه از این پرنده وجود دارد که در منطقه مازندران با نام «شانه قپتین» شناخته می‌شود. این پرنده به دلیل ظاهر خاص و نقش آن در طبیعت، جایگاه مهمی در فرهنگ عامیانه منطقه دارد. مردم مازندران، همچون بسیاری از جوامع سنتی، باور دارند که حیوانات روزگاری انسان بوده‌اند و بر اثر رخدادی خاص - چه به صورت خودخواسته و چه ناخواسته - به حیوان تبدیل شده‌اند. این اعتقاد که ریشه در اسطوره‌ها و قصه‌های عامیانه دارد، نشان‌دهنده نوعی تلاش برای توضیح ارتباط پیچیده انسان با طبیعت است. هدهد نیز در این باورها جایگاه ویژه‌ای دارد. روایت‌هایی از تغییر شکل انسان به هدهد در قصه‌های محلی دیده می‌شود که اغلب بر جنبه‌های اخلاقی، عاطفی یا عرفانی تأکید دارند. این داستان‌ها، که نوعی کشف و شهود معنوی را بازتاب می‌دهند، نمادی از ارتباط عمیق انسان با طبیعت و جانداران است.

داستان‌های مربوط به هُدهُد، علاوه بر بازتاب باورهای اسطوره‌ای، نقش مهمی در تبیین جهان‌بینی مردم این منطقه ایفا می‌کنند. آنها از یک سو نشان‌دهنده درک مردم از چرخه طبیعت و از سوی دیگر، بیانگر اهمیت پرندگان در زندگی روزمره و فرهنگی آنان هستند. نقل است که دخترکی^۴ خردسال، یتیم از مهر مادر، در خانه‌ای که سایه نامادری بر آن سنگینی می‌کرد، روزگار می‌گذراند. نامادری که از هر فرصتی برای آزار و اذیت او بهره می‌برد، تمام کارهای سخت خانه را بر دوش این کودک رنجور می‌گذاشت. روزی که نامادری خانه را ترک کرد، دخترک فرصتی یافت تا اندکی به خود رسد. شانه‌ای برداشت و در حیاط خانه، رو به آسمان، موهایش را شانه می‌کرد. اما این آرامش کوتاه مدت بود. با بازگشت نامادری، طوفانی از فریاد و ناسزا به سوی دخترک روانه شد. نامادری که از کوچک‌ترین بهانه‌ای برای عصبانیت بهره می‌برد، با فریادهایی چون «چرا حیاط را جارو نکردی؟ چرا آب نیاوردی؟» بر شدت آزارهایش افزود (Bagheri Hamidabadi, 2011, 107). در اوج عصبانیت، شانه را از دست دخترک ربود و با تمام قدرت بر سر او کوبید. شانه‌ای که نماد ظلم و ستم بود، بر سر دخترک معصوم فرو رفت و چهره بی‌گنااهش را خونین کرد. دخترک، با قلبی شکسته و چشمانی اشک‌آلود، از خانه ستمگری که مأمن او نبود گریخت و به دامن طبیعت پناه برد. در میان صحرای بیکران، اشکهایش بر گونه‌هایش جاری شد و با صدایی لرزان از خداوند مهربان طلب یاری کرد تا او را از چنگال نامادری سنگدل رهایی بخشد. آنگاه که نیایشش به آسمان رسید، معجزه‌ای رخ داد. بدن رنج‌کشیده‌اش به پرنده‌ای زیبا و پرشکوه بدل شد و شانه‌ای که نماد رنج و زخم‌هایش بود، به تاجی درخشان بر سرش مبدل شد. این پرنده که در باورهای مردم مازندران «هُدهُد» یا «شانه‌به‌سر» نامیده می‌شود^۵، از آن‌پس نماد امید، زیبایی و رهایی از ظلم شده است. این افسانه نه تنها بازتابی از مظلومیت و رنج انسانی است، بلکه پیامی از امید و ایمان به نجات در دل سختی‌ها را به همراه دارد. شانه‌به‌سر، در میان مردم این سرزمین، همواره یادآور آن است که عشق به عدالت و پناه‌بردن به خداوند، می‌تواند رهایی بخش هر انسانی باشد (Hamidabadi, 2011, 108 Bagheri).

خانه شفائی آمل، با استفاده از نقش هُدهُد در تزئینات خود، گویی پیوندی میان هنر، اسطوره و فرهنگ بومی برقرار کرده است. چنین بازنمایی‌هایی نشان می‌دهند که چگونه داستان‌های عامیانه و باورهای مردم می‌توانند الهام‌بخش هنر و معماری باشند و درعین حال حامل پیام‌های معنوی و فرهنگی عمیقی باشند که درک آنها نیازمند توجه به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی است.

۵- نقش قرقاول در نقش برجسته‌های خانه شفایی آمل: جلوه‌ای از هنر و باورهای ایرانی

قرقاول، به عنوان یکی از نمادهای برجسته در فرهنگ و هنر ایران، جایگاه ویژه‌ای در نقش برجسته‌های تاریخی و معماری سنتی دارد. بررسی جایگاه قرقاول در تزئینات خانه شفائی،

نه تنها جنبه‌های هنری این نقش مایه ارزشمند را آشکار می‌سازد، بلکه به تحلیل لایه‌های فرهنگی و اجتماعی نهفته در این آثار کمک می‌کند. قرقاول، دارای نام‌های متعددی در زبان فارسی است. متداول‌ترین نام این پرنده «قرقاول» است، اما به اسامی دیگری همچون تیرنگ، تورنگ، تذرو، تدرج، و خروس صحرایی نیز شناخته می‌شود. در بخش‌های مختلف استان مازندران، این پرنده به نام‌های متفاوتی خوانده می‌شود؛ در مناطق مرکزی و شرقی مازندران به آن «تیرنگ» و در مناطق غربی استان، از نور تا رامسر، «تورنگ» یا «ترنگ» گفته می‌شود. قرقاول به دلیل داشتن دم بلند و راه رفتن باشکوه، از سایر ماکیان متمایز است. پره‌های دم این پرنده رشد قابل توجهی دارند، به طوری که در برخی از نژادها طول دم به ۱/۵ متر می‌رسد. این ویژگی باعث می‌شود که طول کل پرنده از سر تا دم، گاه به دو متر نیز برسد (Chevalier & Gheerbrant, 2006, 436). این پرنده سمبل جوینده معنوی و هماهنگی است.

تصویر قرقاول در نمای شرقی خانه شفایی آمل

تصویر ارائه شده یک نمونه ارزشمند از هنر گچبری دوره قاجار است که نقش تزئینی یک قرقاول را به نمایش می‌گذارد. این طرح در خانه شفائی آمل قرار دارد و از عناصر برجسته تزئینی و نمادهای شرقی بهره می‌برد (شکل ۹).

شکل ۹. قرقاول (تیرنگ) در نمای شرقی (عکس: نگارندگان)

۱. **موضوع و محتوای تزئینی:** پرنده نشان‌دهنده شکوه و زیبایی طبیعت در هنر ایرانی است. طراحی قرقاول در این اثر نمادی از فراوانی، زیبایی و برکت محسوب می‌شود. پرندگان در هنر

تزئینی دوره قاجار نقشی اساسی داشتند و اغلب در ترکیب با گل‌ها و شاخه‌ها به کار می‌رفتند تا مفهومی از هماهنگی بین انسان و طبیعت را القاء کنند.

۲. جزئیات و ساختار: گچبری با دقت بالایی انجام شده است و ظرافت خطوط نشان از تسلط هنرمند بر این تکنیک دارد. پرندۀ در مرکز کادر قرار گرفته و شاخه‌ها و گل‌های اطراف آن به شکل متقارن طراحی شده‌اند که نشان‌دهندۀ تعادل در هنر قاجاری است. گل در قسمت پایین به عنوان نماد شکوفایی و زندگی استفاده شده است.

۳. جنبه‌های هنری و نمادگرایی: پرندۀ و گل‌ها نمادهای شرقی هستند که معانی معنوی و عرفانی نیز دارند. قرقاول، با ویژگی‌های تزئینی خاص، اغلب نمادی از زیبایی خالص و حضور طبیعت در زندگی روزمره است. برای تحلیل دقیق‌تر ترکیب‌بندی و خطوط این اثر گچبری، باید به جنبه‌های مختلف طراحی و فرم اثر توجه کرد.

ترکیب‌بندی کلی:

تقارن محوری: این اثر از تقارن محوری بهره می‌برد، که یکی از ویژگی‌های برجسته هنر قاجاری است. پرندۀ در مرکز کادر قرار گرفته و نقش‌مایه‌های اطراف، از جمله گل‌ها و شاخه‌ها، به صورت متقارن پیرامون آن سازماندهی شده‌اند. این تقارن نماد تعادل و هماهنگی در هنر ایرانی است.

چیدمان لایه‌ای: ترکیب‌بندی به شکل لایه‌لایه اجرا شده است. لایه اصلی شامل پرندۀ و شاخه‌های اطراف، و لایه زمینه شامل قوس و گل‌های تزئینی است. این چیدمان عمق بصری ایجاد کرده و به طرح انسجام می‌بخشد.

خطوط و حرکت:

خطوط منحنی و روان: خطوط به کاررفته در شاخه‌ها و بال‌های پرندۀ، حرکت طبیعی و نرمی را تداعی می‌کنند. این خطوط موج‌دار، حس پویایی را به اثر القاء کرده و نگاه بیننده را به سمت مرکز هدایت می‌کنند.

ترکیب نقش‌مایه‌های شرقی: استفاده از قرقاول و گل، هر دو نمادهای شرقی و عرفانی هستند. قرقاول نماد زیبایی و گل نماد شکوفایی است. ترکیب این دو در مرکز تصویر، پیام بصری هماهنگی بین زیبایی طبیعت و تزئینات هنری را منتقل می‌کند.

سبک خاص قاجاری: خطوط ریز و جزئیات فراوان گچبری، به وضوح سبک قاجاری را منعکس می‌کند که بر پیچیدگی و تزئینات پر جزئیات تأکید داشت. این اثر یک نمونه شاخص از طراحی‌های هنری قاجاری است که به دلیل استفاده هوشمندانه از خطوط و ترکیب‌بندی متقارن، حس بصری

جذابی ایجاد کرده است. ارتباط میان اجزای مختلف، از جمله پرنده، شاخه‌ها و گل‌ها، در کنار بهره‌گیری از فضاهای مثبت و منفی، تعادلی بصری ایجاد کرده که می‌تواند به عنوان الگویی از هنر تزئینی این دوره شناخته شود.

حکایت قرقاول (تیرنگ): تأملی در باورهای بومی و ادبیات شفاهی مازندران

در ادبیات شفاهی و فرهنگ بومی مازندران، به‌ویژه در میان مردم سوادکوه و ساری، پرنده تیرنگ جایگاه ویژه‌ای دارد و حضورش نه تنها در طبیعت، بلکه در ذهن و باورهای مردم نیز به شکلی عمیق و ملموس نمود پیدا کرده است. یکی از حکایات قدیمی که پیوند مردم این منطقه با تیرنگ را روشن‌تر می‌کند، این گونه است:

روزی پادشاهی که هربار گوشت حیوانی متفاوت را می‌طلبید، از درباریان خود خواست تا گوشت «بی‌عقل‌ترین موجود» را برای او بیاورند. ندیمان برای یافتن چنین موجودی روانه شهرها و روستاها شدند. پس از جست‌وجوی بسیار و پرس‌وجو از مردم، به چوپانی رسیدند که به ظاهر ساده لوح به نظر می‌رسید. ندیمان چوپان را دستگیر کردند، دست و پایش را بستند و او را نزد پادشاه بردند. چوپان که از این ماجرا آشفته و وحشت‌زده شده بود، فریاد زد: «چرا مرا دستگیر کرده‌اید؟ چه کسی گفته که من بی‌عقل‌ترینم؟ بی‌عقل‌ترین موجود، تیرنگ است! این پرنده زمستان‌های سرد را روی شاخه‌های بلند درختان، رودروای باد و برف می‌گذراند و تابستان‌های گرم را، عرق‌ریزان، در میان بوته‌ها پناه می‌گیرد». ندیمان با شنیدن این حرف، چوپان را آزاد کردند و به دنبال تیرنگ رفتند.^۶

از آنجا که تیرنگ زیست‌گاه مشخصی در سواحل دریای مازندران و مناطق پیرامونی آن دارد، طبیعی است که در ادبیات سایر نقاط ایران کمتر دیده شود یا به کلی غایب باشد. این ویژگی بومی، تیرنگ را به نمادی ویژه برای مردم مازندران تبدیل کرده است؛ نمادی که همزمان هم زیبایی و هم عمق احساسات عاشقانه را بازنمایی می‌کند. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تیرنگ در ادبیات مازندران نه فقط یک عنصر طبیعی، بلکه نمادی ادبی و فرهنگی با پیشینه‌ای غنی است که زیبایی و عشق را به هم پیوند می‌دهد.

۶- نقش تزئینی بازی عقاب دور آئینه دیوار اتاق مهمان (شرقی)

در اساطیر، نقش عقاب و شاهین اغلب دارای معنای مشترکی هستند و بدون تمایز خاصی در آثار مختلف بررسی می‌شوند. در کتاب بندهش، فصل ۲۴ بند ۱۱، آمده است نخستین پرنده‌ای که آفریده شد، عقاب بود. اما این پرنده برای زیستن در این جهان خلق نشده است. عقاب، پرنده‌ای خورشیدی، بر فراز قله درخشان زندگی می‌کند و در بلندای آسمان پرواز دارد. برخلاف مار، که نماد نیروهای زمینی و تاریکی است، عقاب نماد آسمان و خورشید به شمار می‌رود.

از منظر نمادشناسی، عقاب معانی متعددی را در بر می‌گیرد از جمله بینایی، تفکر، خرد، سکوت، ارتباط با شب، پیام‌رسانی، جادوگری، گوشت‌خواری، و حتی ارتباط با روح و نیروهای ماورایی. این ویژگی‌ها سبب شده تا عقاب جایگاهی والا در فرهنگ‌ها و اساطیر جهان داشته باشد (Jobs, 1991, 36-37). در عرفان اسلامی، نماد پرنده به‌ویژه عقاب و شاهین، بار معنایی بسیار غنی و چندلایه‌ای دارد. این پرندگان اغلب به‌عنوان نمادی از اوج‌گیری روح، جس‌توجوی حقیقت و ارتباط با عالم قدس به‌کار می‌روند (Schimel, 2005, 123).

هم‌نشینی ظرافت و قدرت: در رمز و راز نقش‌مایه عقاب یا باز در گچبری‌های دیوارهای شرقی خانه شفایی

در این مبحث تصویر این پرنده شکاری که با ظرافتی مثال‌زدنی دور تا دور آینه دیوار شرقی خانه تاریخی شفائی در آمل را احاطه کرده است مورد بررسی قرار می‌گیرد (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. نقش‌مایه گچبری عقاب، باز دور آینه اتاق مهمان (شرقی) (عکس: نگارندگان)

ترکیب‌بندی: این تصویر شامل یک نقش قاب مرکزی است که در آن یک نقوش پرنده (عقاب) در میان موتیف‌های گیاهی و تزئینی دیده می‌شود. ترکیب‌بندی به‌صورت تقارن^۷ است، که از ویژگی‌های هنر قاجار و معماری ایرانی به‌شمار می‌رود. خطوط کلی قاب و موتیف‌ها، یک فضای بسته و منظم ایجاد کرده‌اند که حس تمرکز و هارمونی را به تصویر می‌دهد.

هماهنگی و تعادل در طراحی: در ترکیب‌بندی اثر وجه متقارن طراحی، به‌عنوان محور مرکزی آینه و نقطه کانونی، نقش کلیدی در تعادل بصری طرح برعهده دارد. عناصر تزئینی در اطراف آینه به‌شکلی متناسب و هماهنگ جای‌گذاری شده‌اند. نقش عقاب و دیگر تزئینات جانبی به‌صورت قرینه قرار گرفته‌اند که حس نظم و تقارن را به بیننده القا می‌کند.

الهام از طبیعت و مفاهیم نمادین

نقش عقاب: عقاب به عنوان یکی از نمادهای قدرت و شکوه در هنر ایرانی، با دقت و ظرافت در این گچبری اجرا شده است. استفاده از خطوط منحنی و قوس‌های نرم، پویایی و حرکت را در طراحی بال‌ها و بدن عقاب نشان می‌دهد.

تزئینات گیاهی: در دو طرف آینه، نقوش گیاهی ظریفی مشاهده می‌شود که علاوه بر زیبایی‌شناسی، نمایانگر ارتباط هنر ایرانی با طبیعت است. این نقوش پیچشی، حالتی ارگانیک و زنده به طراحی بخشیده‌اند.

عنصر مرکزی (قلبی شکل): عنصر میانی با طراحی شبیه به گل یا قلب، نشانی از تأثیر نمادهای عاشقانه و مفاهیم عرفانی در هنر قاجاری است.

این گچبری نمونه‌ای برجسته از هنر تزئینی دوره قاجار است که با استفاده از تقارن، نمادپردازی و خطوط سیال توانسته اثری ماندگار خلق کند. انتخاب نقش عقاب، به عنوان نمادی از قدرت و شکوه، همراه با تزئینات گیاهی و دیگر جزئیات، ترکیبی از زیبایی و معنویت را در این اثر به نمایش گذاشته است.

جایگاه نمادین عقاب در فرهنگ و باورهای مازندران

عقاب‌ها، پرندگان شکاری عظیمی هستند که بال‌های پهن‌ور، دمی پهن و پاهایی پوشیده از پر دارند. این پرندگان قدرت‌مند به راسته شاهین‌سانان و تیره قوشیان تعلق دارند. عقاب‌ها معمولاً آشیانه‌های خود را بر روی درختان بلند و صخره‌های صعب‌العبور می‌سازند تا از شکارچیان و مزاحمان در امان بمانند (Mansoori, 2008, 133). در روایت شفاهی مازندران، فرد تیزبین و هوشیاری که با دقت به اطراف خود می‌نگرد و کمتر چیزی از نظرش دور می‌ماند، به عقاب تشبیه می‌شود. این تشبیه به دلیل بینایی تیز و گسترده عقاب است. به همین دلیل، مردم مازندران برای توصیف چنین فردی می‌گویند: «عقاب واری و نه چشم همه جا سو زنده». این عبارت به این معنی است که چشم این فرد مانند چشم عقاب، همه جا را روشن می‌کند و تحت نظر دارد^۸ (Bagheri Hamidabadi, 2011, 177).

در باورهای عامیانه مردم مازندران، عقاب و باز به عنوان نمادهایی از خوشبختی و اقبال نیک شناخته می‌شوند. این باور ریشه در داستان‌ها و افسانه‌های کهن ایرانی دارد که در آنها، نشستن باز شاهی بر سر یا شانه فردی، به عنوان نشانه‌ای از رسیدن به مقام شاهی، ثروت و قدرت تعبیر می‌شد. یکی از مشهورترین نمونه‌های حضور باز شاهی در ادبیات کهن ایران، داستان «سلطان و شبان» است. در این داستان، نشستن باز بر شانه شبان ساده، سرآغاز تحولی شگرف در زندگی

او و رسیدنش به مقام سلطنت است. در ادبیات شفاهی مازندرانی، ضرب‌المثل «بازی که شکارکننده و نه تو کلوم»^۹ و «بازی که شکار می‌کند منقارش کج است»^{۱۰} به شیوه‌ای ظریف و کنایه‌آمیز، نگرش مردم این منطقه به پرندۀ باز و به تبع آن، به مفهوم خوش‌شانسی و موفقیت را نمایان می‌کند. این ضرب‌المثل معمولاً در مواقعی به کار می‌رود که فردی احساس بدشانسی یا ناکامی می‌کند و خود را با باز، که نماد اقبال و توانایی است، مقایسه می‌کند (Bagheri Hamidabadi, 2011, 211-212).

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با تمرکز بر گچبری‌های خانه شفائی آمل، تلاش شده تا به رمزگشایی از جایگاه نمادین پرندگان در این تزئینات هنری و ارتباط آنها با باورهای عامیانه مردم مازندران بپردازد. این مطالعه نشان داد که نقوش پرندگان در این گچبری‌ها صرفاً جنبه تزئینی ندارند، بلکه به عنوان زبان تصویری، بازتاب‌دهنده عمیق‌ترین لایه‌های فرهنگی، اعتقادی و زیبایی‌شناختی مردمان این منطقه در دوره قاجار هستند. پرندگان در این گچبری‌ها نمادها به صورت چندوجهی حضور دارند و مفاهیمی همچون پیام‌آوری، ارتباط میان زمین و آسمان، آزادی و روحانیت را به تصویر می‌کشند. تحلیل این نقوش، جایگاه ویژه آنها را در فرهنگ و اساطیر مازندران روشن ساخت، به گونه‌ای که این موجودات اغلب حامل معانی عرفانی، مذهبی و حتی روایت‌هایی از اسطوره‌ها و داستان‌های محلی هستند. این ویژگی‌ها بیانگر ارتباط هنرمندان و معماران آن دوران با فرهنگ عامه و باورهای مذهبی و نشان‌دهنده تأثیر متقابل هنر و جامعه است.

همچنین، ویژگی‌های طبیعت‌گرایانه این نقوش بازتاب‌دهنده گرایش دوره قاجار به واقع‌گرایی هنری است، درحالی‌که ریشه‌های فرهنگی و معنایی آنها به اعتقادات مردم گره خورده است. این مسئله اهمیت خانه شفائی را به عنوان گنجینه‌ای هنری و فرهنگی دوچندان می‌کند؛ چراکه این بنا نه تنها نمایانگر توانایی‌های فنی و زیبایی‌شناختی هنرمندان است، بلکه به نوعی نقش محافظت از باورهای مردم آن دوران را ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با بررسی این جنبه‌ها، گامی در جهت درک بهتر پیوند میان هنر تزئینی و فرهنگ بومی برداشته است. مطالعه نقوش گچبری و نمادشناسی آنها در خانه شفائی، ضمن ارائه دیدگاه‌های جدید در حوزه معماری تاریخی و هنر تزئینی، بر ضرورت حفظ و مستندسازی این میراث گران‌بها تأکید دارد. این یافته‌ها می‌توانند مبنای پژوهش‌های گسترده‌تر در سایر مناطق ایران قرار گیرند و به درک دقیق‌تر از هنر و باورهای مردم در بسترهای مختلف تاریخی کمک نمایند. چنین پژوهش‌هایی علاوه بر شناخت عمیق‌تر میراث گذشته، به تقویت هویت فرهنگی و پاسداری از ارزش‌های هنری منجر خواهد شد.

قدردانی

با سپاس از استاد گرانقدر آقای دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور که با نظرات ارزشمندشان باعث پربارتر شدن این مقاله شدند.

پی‌نوشت

۱. راویان: فریده یوسفی، گل‌تاج علی‌زاده، علی محمودی، مسلم باقری حمیدآبادی، فیاض باقری، قلی غلامی، فاطمه بابایی، محمدعلی فلاح آهی دشتی، نوذر خزایی، سید جعفر هاشمی.

۲. راویان: محمدعلی فلاح آهی دشتی، علیرضا سعیدی کیاسری.

۳. راویان: محمدعلی فلاح آهی دشتی، علیرضا سعیدی کیاسری، رعنا خلیل‌نژاد.

۴. در زبان مازندرانی به دختر (کیجا) یا (دتر) گفته می‌شود، منتهی خطاب پدر و مادر یا بزرگان به کیجا است.

۵. این روایت از نمونه‌هایی است که تمام راویان از شرق تا غرب مازندران (و راویانی که در بخش‌های پیشین بدان اشاره شد) آن را نقل می‌کنند و تفاوت قابل‌ذکری در روایت‌شان قابل مشاهده نیست.

۶. راویان: علیگل رشم‌انلو، خیرالله زارع، شعبان نادری رجه، بابا علی دستاران.

7. Symmetrical Composition

۸. راویان: برارجان خلیل‌پور، قلی غلامی، قاسم علی‌ایزدی، محمدعلی حبیب‌نژاد.

۹. در مازندران به (توکلوم) یا (چکوم) منقار می‌گویند. چکوم به منقار پرنده‌هایی مانند باز، عقاب، قرقی، جغد و امثالهم که منقار قلاب‌مانندی دارند، اطلاق می‌شود.

۱۰. راویان: گل‌تاج علی‌زاده، محرم عابدینی، مطهره غلامی، مسلم باقری حمیدآبادی، نوذر خزایی، علی محمودی، خیرالله زارع، قلی غلامی، فاطمه بابایی، یاور کاویانی، محمدعلی ولی‌زاده.

References

Bahar, M. (2001). Bundahishn. Tehran: Tous. (In Persian)

Bathae, M., Jalodar, M. E., & Mortazae, M. (2022). A thematic reading and analysis of plaster motifs in vernacular housing of the Qajar era in Amol (Case study: Shafaei House and Mehdi Pasha Sultan House). In The 2nd International Conference on Architecture, Civil Engineering, Urban Planning, Environment, and the Islamic Art Horizons in the Second Step of the Revolution Declaration (1–3). (In Persian)

Bagheri Hamidabadi, E. (2011). Birds in the folklore of Mazandaran. Sari: Shelfine. (In Persian)

- Binaei, A. (2003). Izdeh. Sari: Shelfin Publications. (In Persian)
- Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2006). Dictionary of symbols (S. Fazayeli, Comp., Vol. 1). Tehran: Jeyhoon. (In Persian)
- Gharakhani, A. (2016). A survey of Qajar houses (Ghoreishi and Shafaie). In The Second International Congress of Earth, Space and Clean Energy with a Focus on Natural Resources Management, Agriculture and Sustainable Development. (In Persian)
- Jobs, G. (1991). Symbol (Vol. 1: Animals). Tehran: Elm & Farhang Publications.
- Mansouri, J. (2008). Bird guide of Iran. Tehran: Farzaneh Publishing. (In Persian)
- Manouchehri, M. (2000). The Evolution of plasterwork in Islamic Iran .Master's thesis, Faculty of Art Studies, University of Tehran. (In Persian)
- Masoudi Amin, Z., & Javadi, M. (2016). A historical study of plaster motifs in Shafaei House of Amol from a historical perspective. In The 4th National Conference on Theoretical Foundations of Visual Arts with a Focus on Iranian Art History. (In Persian)
- Momeni, K., Attarian, K., & Ghadrddan Gharamaleki, R. (2015). A study of Qajar era decorations in Qom houses (Case study: Shakeri House in Qom). Islamic Art Negarineh, 2(7). (In Persian)
- Mojabi, S. (2009). Art in the Qajar Era .Bachelor's thesis, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran. (In Persian)
- Riazi, H. (2007). Stories and messages of Attar in The Conference of the Birds and The Divine Book (H. Pak Gohar, Comp.). Tehran: Haghighat. (In Persian)
- Schimmel, A. (2005). The Splendor of the Sun. Tehran: Ghalam. (In Persian)
- Shojaei Gadikalaei, H., & Khazaei, M. (2010). Graphic elements of decorative tree motifs in Qajar houses of Amol County. Ketab-e Mah-e Honar, 146. (In Persian)
- Sheikhi Narani, H., Eslamdoust, M., & Nazarian, Z. (2016). Semiotics of the crow bird. In The 3rd International Conference on Research in Science and Technology (14). (In Persian)
- URL1:<https://chre.ir/%d8%ae%d8%a7%d9%86%d9%87-%d8%b4%d9%81%d8%a7%d9%87%db%8c-%d8%a2%d9%85%d9%84/>